

P. KOCSIS RÉKA

„Az ki írta, egy Ave Máriát kér”
Kolofónok az ómagyar kódexekben

Bevezetés

Az ómagyar kódexek kolofónjait, záró scriptori megjegyzéseit a kódexek első leírásaitól kezdve használták a kutatók a kéziratok másolóinak, keletkezési idejének, körülményeinek a feltárásakor, hiszen általában ezek a megjegyzések a legközvetlenebb és legmegbízhatóbb forrásaink e kérdésekkel kapcsolatban. Maguknak a kolofónoknak, mint szövegtípusnak a jelenlétét és milyenségét azonban az ómagyar kódexekben nem vizsgálták, ezért a következőkben három kérdést járok körbe. Mi jellemzi ezt a szövegtípust? Formailag és nyelvészeti, pragmatikai szempontból milyen kategóriákat tudunk felállítani? Hogyan illeszkednek az ómagyar kolofónok a nemzetközi könyv- és másoláskultúrába?

Kérdésselvetések

A könyv történeti antropológiája olyan irányzat, amely a könyvek szerepét igyekszik feltárni az egyéni élettörténetekben, „rekonstruálni a könyv helyét a változó személyes, szociális és materiális környezetben, megmutatva, hogyan találták meg a könyvek a helyüket az egyéni identitások kialakításában, a kapcsolatok egyezkedésében, és a világ dolgaival való találkozásban”,¹ továbbá amelynek során tekintetbe vesszük, hogy „a könyv nemcsak valamilyen műfajban megírt és valamilyen poétikai minták követésével komponált elvont szöveg, hanem biografikus tárgy (*biographical object*), tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője. Az egykori olvasók és olvasatok grafikus jeleinek (marginália, tollrajz, aláhúzás, korrektúra, kommentárok) vizsgálata első lépésben olyan mikroszintű rekonstrukciókat enged meg, amelyek a későbbiekben elvezethetnek a kontextusok megtalálásához”.²

¹ Scott-Warren, J. (2010), Reading Graffiti in the Early Modern Book, *Huntington Library Quarterly* 73, 363–381, 380. (Az angol szövegek fordításai saját fordítások.)

² Tóth Zs. (2015), Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015), 625–650, 649.

A nyomtatott könyvekkel szemben, amelyek a használat során válhatnak külső nyomok által egyedivé, a kéziratok már keletkezésük pillanatától fogva azok, hiszen nincsen két azonos másolat, mert még ha a főszöveg egyezik is, biztosan eltérnek a másolási hibák, a dekorációk, iniciálék, a scriptori marginálisok és kolofónok. Ezek a nyomok, változatok jelentik az első lépést azon az úton, amelynek során az egyes kéziratoknak, könyveknek a használat hatására önálló, kézzelfogható története lesz. A scriptorok ugyanis érdekes „köztes lények”: míg egyrészt hivatásukból fakadóan médiumok, szócsövek, akik – elvileg pontosan – igyekeznek egy másik szöveget reprodukálni, másrésztől azonban ők a saját szövegük első olvasói is, akik adott esetben a későbbi olvasókhöz hasonlóan reagálnak is a másolt szövegekre. Ahogy Horváth János fogalmaz: „a leíró [...] írás közben a legkülönbélebb megjegyzésekkel kíséri, szakítja félbe a szöveget; úgy érzi, ő az, aki a szöveg által olvasójához szól, ennél fogva szól is hozzá valósággal, a maga személyében. [...] Ők az általuk leírt szövegnek egyszersmind első olvasói s reájuk gyakorolt hatását nemegyszer élénk visszhanggal kísérik”.³ Ennek a másolt szövegből kilépő, önálló szövegprodukciónak a lenyomatai a scriptori marginálisok és kolofónok, amelyekkel a másolók egyedítik a köteteket, információkat közölnek magukról és munkájukról, valamint létrehozzák e szövegtípus egyes darabjait is, amelyek vizsgálatán keresztül a középkori másolási kultúra egy szeletébe nyerhetünk betekintést. Ezek közül a jelen munkában az ómagyar másolók kolofónjait tárom fel és mutatom be.

Köztudott, hogy minél messzebb megyünk vissza az időben, annál kevesebb írott forrás áll a rendelkezésünkre. Mezey László számításai szerint a középkori magyar könyvállomány pusztulása 98-99%-os lehetett.⁴ Ez is megerősíti, hogy az ómagyar korból ránk maradt 45 kódex mindegyike különösen fontos: annyira töredékes képünk van csak, hogy ha egyes példányok, scriptorok munkái nem lennének, teljesen más elképzelésünk lenne az amúgy is csak mozaikokból összerakható középkori magyar másolói kultúráról. Éppen ezért lehet gyümölcösöző az a megoldás, ha – Martinkó András szókapcsolatával és gyakorlatával élve – „európai tükörben”, összehasonlításban vizsgálunk egy-egy jelenséget. Így esetleg fény derülhet arra, hogy egy-egy nagyon egyedinek tűnő megoldás, jelenség, gyakorlat nem biztos,

³ Horváth J. (1931/1988), *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 130.

⁴ Korompay K. (2006), Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?, in Mártonfi A., Papp K., Slíz M. (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum, 116–122, 117.

hogyan annyira egyedi volt, csak más példája esetleg nem maradt ránk.⁵ Ilyen „tükörben” vizsgálom a húsz ómagyar másolótól ránk maradt kb. hatvan kolofónt mint egy szövegtípus adott korpuszban fellelhető darabjait, továbbá ezek milyenségét, elhelyezve őket egy tágabb, nyugat-európai kontextusban. Jelen esetben, mivel az európai típusoknak a kiegészítésére nagyon jó példák idézhetők a közel-keleti kereszténység forrásaiból, a példákat ezekkel is kiegészítem.

Anyag és módszer

A kolofónok olyan záró scriptori megjegyzések, amelyeket a másolók a szövegek végéhez illesztenek. Jelenlétük egészen korán, már az antikvitásból dokumentálható, az elsők nem is könyveken, hanem asszír agyagoszlopokon maradtak fenn. A szó görög etimójának (κολοφόν) a jelentése ’hegycsúcs’, ’végső simítás’.⁶

Az egyes kolofónok nagyon egyedinek tűnnek, különösen azért, mert a kutatók többsége csak pár darabbal találkozik munkája során, egyesek szerint azonban több ezer kolofón elolvasása után a kutatónak az az érzése támad, hogy „túl kevés középkori másoló döntött amellett, hogy valami eredetit vagy találalót mondjon, hiszen kéziratról kézira ugyanazokkal a szövegezésekkel találkozunk, sőt néhányuk pontosan ugyanabban a sorrendben fűzi egymás után a formulák sorozatait”,⁷ és „többségük megjósolható, repetatív – és ha ki merjük mondani – egy kicsit lapos”.⁸ A nagyszámú, több ezer

⁵ Ilyen jellegű, szemléletű vizsgálatokra lásd Martinkó A. (1988), *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben*, Budapest, Akadémiai Kiadó; Madas E. (2002), A szóbeliség és írásbeliség határán. A halotti Beszéd és Könyörgés műfaj történeti helye, in uő, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Könyvtár, 25.) 83–125; Haader L. (2001), A kódex tartalma, in Haader L., Papp Zs. (szerk.), *Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. (Régi Magyar Kódexek 26.) 24–37, 31–33; Lázs S. (2009), A nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége, in Madas E. (szerk.), *„Latiatuc feleym...”*. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 123–142; Lázs S. (2016), *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest, Balassi Kiadó.

⁶ Schiegg, M. (2016a), Scribes’ Voices: The Relevance and Types of Early Medieval Colophons. *Studia Neophilologica* 88 (2016) 129–147, 130. <http://dx.doi.org/10.1080/00393274.2015.1101354> (Letöltés időpontja: 2017. 04. 27.)

⁷ Cyrus, C. J. (2009), Scribe as Individual, in: uő, *The scribes for women’s convents in late medieval Germany*, Toronto, University of Toronto Press. 132–165, 133.

⁸ Gameson, R. (2002), *The scribe speaks? Colophons in Early English manuscripts*, Cambridge, Department of Anglo-Saxon, Norse and Celtic. (H. M. Chadwick Memorial Lectures, 12.) 3. nyomán idézi Schiegg 2016a:139.

kolofónra kiterjedő vizsgálatok⁹ kimutatták, hogy ezek valójában típusok, amelyek minták mentén szerveződnek, de azért a scriptorok – legtöbbször – nem gondolkodás nélkül másolták át őket, hanem a saját helyzetükre alkalmazva, aktualizálva.¹⁰ Ezeknek a formuláknak egy része tehát nem független idő- és térbeli, valamint társadalmi tényezőktől,¹¹ és így az egyes kolofónok elterjedési területei kirajzolhatnak szellemi központok közötti kapcsolatokat, irányokat.¹²

Az ómagyar anyag kolofónjait eddig leginkább a kódexek kiadásai során a kódexek történetéről szóló részekhez használták, hiszen – amennyiben vannak – vitathatatlanul ezek a legközvetlenebb információink a másoló személyére, a másolás helyére és idejére vonatkozóan. Tanulásaikat összefoglalóan – több más szempont mellett –, nem elsősorban a kézirat, hanem a scriptorok, sriptori egyéniségek felől felhasználva Haader Lea tanulmánya mutatja be.¹³ Egy nemrég megjelent írás a Nagyvárad, Brassó és Nagyszeben környékéről elszármazott, vagy ott másoló 19 scriptor (latin nyelvű) kolofónjait vizsgálta meg a XIX–XVI. századra vonatkozóan. A kolofónok tartalmi és formai elemzésén túl a szerző legfontosabb általános megállapítása, hogy a két nagy szász város tűnik a könyvelőállítás szempontjából a legaktívabbnak, amelyet a német területtel való kapcsolat és könyvcserék erősíthettek meg. A scriptorok által használt egyes kolofónok típusainak területi elterjedése nyomán (mikor és hol datálhatók először, milyen irányokba terjedtek) is a német nyelvterület felé mutatnak a szálak.¹⁴

Munkámban Markus Schiegg tanulmányának¹⁵ ötelete és kategorizációja alapján rendszerezem a magyar anyagot: előbb formai szempontok, majd Searle beszédaktus-elméletének kategóriái nyomán. Habár Searle szinkron anyagon dolgozta ki kategóriáit, a történeti szociopragmatikák több esetben bizonyították, hogy „a pragmatika esetében okkal feltételezzük, hogy a korábbi korok kommunikációja is leírható olyan pragmatikai jelenségek nyomán,

⁹ Bouveret, B. (1965–1982), *Colophons des manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle* (Spicilegii Friburgensis subsidia). 5 vols. Fribourg, University Press; Reynhout, L. (2006), *Formules latines de colophons*. 2 vols. Brepolis, Turnhout. (Bibliologia, 25.)

¹⁰ Vö. például Treu, K. (1980), Griechische Schreibernotizen als Quelle für politische, soziale und kulturelle Verhältnisse ihrer Zeit, in Harlfinger, D. (ed.), *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*. Darmstadt, Wiss. Buchges, 310–336, 313.

¹¹ Reynhout 2006.

¹² Moreno Olalla, D. (2013), The scribal formula *heu male finivi quia scribere non bene scivi*, *Scriptorium* 67 (2013), 144–174, 159.

¹³ Haader L. (2009a), Arcképtörédek ómagyar scriptorokról, in Madas E. (szerk.), „*Latiatuc feleym...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 53–76.

¹⁴ Papahagi, A. (2016), ‘Qui scripsit scripta, manus eius sit benedicta’: Scribes and Colophons from the Medieval Dioceses of Oradea and Transylvania, *Transilvania* 4–5 (2016), 2–15.

¹⁵ Schiegg 2016a.

mint például a beszédaktusok, implikatúrák, udvariasság vagy diskurzusjelölők”.¹⁶

A példaanyag háttere két feldolgozás: a nyugati írásbeliség kora középkori anyagából,¹⁷ és a sínai-hegyi Szent Katalin kolostor IX–XV. századi grúz nyelvű bibliai szövegeket tartalmazó kódexei – más keleti keresztény kultúrába tartozó nyelvek (arab, örmény, szír) anyagaival összevetve.¹⁸

Sok esetben nehéz annak az elhatárolása, hogy mit tekintünk scriptori marginálisnak, explicitnek, illetve kolofónnak. Jelen munkában én végül nem szigorúan az elhelyezkedés, hanem a típusok nyomán különítettem el az anyagot. Az elhatárolás egyébként valamilyen szinten utólagos absztrakció, amely a kutatás átláthatóságát szolgálja, ezen szövegtípusok határai valójában összemosódnak.¹⁹

Formai rendszerezés

Schiegg négy külső, nem tartalmi szempont mentén rendezi a kolofónokat: hosszúság, nyelv, metrika és külalak alapján.²⁰ Az általa megfigyelt európai jelenségek vázlatos bemutatását az ómagyar kolofónok jellemzői követik.

Hosszúság

A kolofónok az egyszavastól a többmondatos terjedelemig, mindenféle hosszúságban előfordulhatnak. A scriptor neve, vagy az egyszerű *Amen* a legrövidebb, az egyszavas kolofón, amelyet a két- és háromszavasok követnek, például *Deo gratias* – ’Istennek hála’, *Finit amen* – ’Vége, ámen’, *Deo gratias amen* – ’Istennek hála, ámen’. A magyar anyagban a legrövidebbek a kétszavas

¹⁶ Jacobs, A., Jucker, A. H. (1995), The historical perspective in pragmatics, in Jucker, A. H. (ed.), *Historical pragmatics. Pragmatic developments in the history of English*, Amsterdam, Benjamins. (Pragmatics&Beyond. New series, 35.) 3–33. A témáról bővebben és a beszédaktusokat történeti anyagon vizsgáló kutatásokra l. Schiegg, M. (2016b), How to do things with glosses. Illocutionary forces in the margins of medieval manuscripts, *Journal of Historical Pragmatics* 17 (2016), 55–78, 61.

¹⁷ Schiegg 2016a.

¹⁸ McCollum, A. C. (2016), *Notes and Colophons of Scribes and Readers in Georgian Biblical Manuscripts from Saint Catherine’s Monastery (Sinai)*. https://www.academia.edu/29701911/Notes_and_Colophons_of_Scribes_and_Readers_in_Georgian_Biblical_Manuscripts_from_Saint_Catherines_Monastery_Sinai_ (Letöltés időpontja: 2017. 04. 27.) Természetesen nem gondolom, hogy a magyar kolofónok esetében ebben az időben genetikai kapcsolatról beszélhetnénk a keleti kereszténység irányába, de az anyag segítségével szélesebb képet kapunk a jelenség egészéről.

¹⁹ A kérdéshez lásd még Cyrus 2002:132.

²⁰ Schiegg 2016a:136–138.

kolofónok, például *vége vagyon*,²¹ de sokkal jellemzőbbek a legalább egy-mondatosak, illetve a több mondat kombinálásával létrehozottak, például: *Deo gra[ti]a[s]. Istennek haalaa. Eth veeghe vagyon zent Janos ewangeliomanak, es mynd az neegy ewangelistaknak ewangeliomoknak. Adwenthnak else zerdayan Azon eztendőben mykoron Cristus zylesetől foghwan yrnanak Ezer ewth zaz tyzen hatod eztendőben.*²²

Nyelv

Eredetileg – ahogy maga az írás Európában – a kolofónok is latinul íródtak. Ha mégis valamely vernakuláris nyelven, annak jelentősége volt, például hogy mindenki, a latinul nem tudó hittestvérek is értsék. Egyébként általánosságban az figyelhető meg, hogy a kolofónok általában azon a nyelven íródnak, mint a kézirat. Ahogy a kódexek nyelve magyar, úgy a legtöbb kolofóné is, elvéve találkoznak csak latin nyelvűekkel, amelyek az „iskolázottabb” másolók munkái lehetnek. Ilyenekre példa: *Et sic est finis huius operis per me gregoriū de weljkee et cetera In lewka . 1 . 5 . 2 . 2 . [...]*,²³ *finis est Anno domini Milesimo quingentesimo Tredecimo.*²⁴ Semmilyen más nyelvnek – így az esetleg várható németnek – sincs nyoma.

Metrika

Leginkább a latin nyelvű kolofónok esetében találkozunk ritmikus példakkal, többek között hexameterekkel, és éppen az aktualizált – és ezáltal elrontott – versek mutatják esetenként, hogy a scriptorok nem automatikusan másoltak. A metrikai szempont az ómagyar kolofónok esetében nem rele-

²¹ Apor-kódex (AporK.), Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330. 166, 198. Kiadása: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: Haader L., Kocsis R., Korompay K. és Szentgyörgyi R. (2014), Budapest, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, OSZK, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. (Régi magyar kódexek, 33.) – Véleményem szerint ugyanis a legtöbb esetben a szövegek végén álló egyszavas *Amen*-ekről nem dönthető el, hogy ezek az adott imát, prédikációt, példát zárják vagy annak szerves részei, ezért azokat nem soroltam a kolofón kategóriába.

²² Jordánszky-kódex (JordK.), Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 1, 151v. Kiadása: *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, sajtó alá rendezte és kinyomatta: Toldy F. (1888), az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: Volf Gy., Buda, 1888. (Régi magyar nyelvemlékek, 5.)

²³ Keszthelyi kódex (KeszthK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 74, 450. Kiadása: *Keszthelyi Kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: Haader L., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. (Régi Magyar Kódexek, 30.)

²⁴ Nagyszombati kódex (NagyszK.), Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS III. 178, 158. Kiadása: *Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Szabó Cs., Budapest, Argumentum. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. (Régi Magyar Kódexek, 24.)

váns, nincs igazán ritmikus példánk, esetleg valamiféle ritmus nyomai fedezhetők fel a következő hálaadásban: *Legén att'anak diLqseg . es fvnak tiztesseg es zentleleknek vigasság Mikent vala kezdedben . es immar : es mindenkor . es oroknek orokig amen.*²⁵

Paleográfiai jellemzők

Általánosnak tűnő jelenség, hogy a kolofón betűszíne, írástípusa vagy a betűmérete eltér a főszövegtől, sőt tudunk rejtjelezett kolofónról is. Ennek oka a díszítés vagy a vizuális elkülönítés is lehet. A magyar anyagban főleg a rubrummal írás (pl. Apoc-kódex, Érsekújvári kódex, Keszthelyi-kódex, Müncheni kódex, Gömör-kódex stb.), és a vonalakkal való elválasztás jellemző (Érsekújvári kódex, Jordánszky-kódex), valamint egy-egy scriptor esetében előfordul kurzív vagy kisebb betű használata (Winkler-kódex), illetve sor kihagyással történő elkülönítés (Ráskay Lea kódexei).

Beszédaktusok szerinti rendszerezés

Markus Schiegg már többször említett tanulmányában az Austin és Searle-féle beszédaktus-elmélet kategóriái alapján egy nyitott, funkció szerinti osztályozást ad.²⁶ Más kutatások eredményeként már bebizonyosodott, hogy a beszédaktus-elmélet történeti anyagra való alkalmazása is lehetséges, Schiegg viszont felhívja a figyelmet arra, hogy munkája „egyfelől az Austin és Searle által kialakított kategóriákon alapul, másfelől a kolofónírás speciális történeti kontextusához igazítja őket”.²⁷ Így a kolofónok halmazát az emberi kommunikáció négy, szándék szerinti alapkategóriájába sorolja, úgy mint asszertívumok, expresszívumok, direktívumok és deklaratívumok. Searle ötödik kategóriája, a kommisszívumok, amelyek a megnyilatkozó további szándékolt cselekvéseiről számolnak be, nem relevánsak, mivel a kolofónok a kéziratokat (vagy azok egyes szakaszait) záró megjegyzések. A felosztás előnye, hogy nem kell számtalan kis tartalmi alegységet létrehozni, hanem a négy nagy ernyőkategória alá a kolofónok kényelmesen besorolhatók. Természetesen vannak olyan esetek, amikor nehéz eldönteni, hogy melyik szándék dominál inkább.

²⁵ Döbrentei-kódex (DöbrK.), Gyulafehérvár, Batthyaneum, R. III. 76, 230. Kiadása: *Döbrentei-kódex 1508*, közzéteszi, bevezetés, jegyzetek: Abaffy Cs. és T. Szabó Cs., Budapest, Argumentum. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 19.)

²⁶ Schiegg 2016a:139–143.

²⁷ Schiegg 2016a:140.

Asszertívumok

Az első és legnépesebb csoport az asszertívumok, amelyek a másolóról, a szövegről, másolás körülményeiről, történeti és politikai körülményekről tartalmazhatnak adatokat.

Információkat tudhatunk meg belőlük a másolókról, a szöveghagyományozódásról vagy művelődési központokról. Míg egyes rendek esetében úgy tűnik, hogy a másolás névtelen tevékenység volt, más rendeknél gyakori, hogy a sriptorok megörökítik a nevüket. Erre számos példa idézhető. Kevésbé jellemző viszont a pátriájuk, vagy funkciójuk megadása, például ...*ego enim auttrammus, indignus aduocatus laicus scripsi hunc librum in eclesia sancti estefani in uilla nomine templouia...*,²⁸ amelyből megtudjuk, hogy a másoló neve Auttramnus, aki egy 'méltatlan laikus ügyvéd' és a templeuvei Szent István eklézsiához tartozik. Sínai-hegyi példa a „Iovane a nyomorult pap és mély bűnös”.²⁹

Különféle módokon árulkodhatnak a kolofónok a kéziratok előállításának folyamatáról, készítési módjáról. Európa-szerte ismert kolofón például a *tres digiti scribunt, unde totum corpus laborat*,³⁰ vagyis 'három ujj ír, míg a teljes test dolgozik/szenved'. Ebből már a középkorban is szokásos írásmódra és aközbeni testtartásra lehet következtetni: a tollat három kinyújtott ujjal tartották, a másik kettőt behajtották, és a kéz teljes súlya a kisujjra, nem az alkarra nehezedett.³¹ Egy X. századi óangol kolofónban a glosszátor nem csak saját magát nevezi meg név szerint, hanem a másolót, a könyvkötőt, és egy társát, aki a kézirat aranyozását és drágakövekkel való díszítését végezte.³² Egyes kutatók görög kolofónok alapján az írás időtartamára és időpontjaira is tudtak következtetni: a másolók megfeszített, szüntelen munkát végeztek, sokszor fejezték be a kéziratokat éjjel, vasárnap vagy akár Karácsonykor is.³³ Bal kézzel való írásra is van adatunk a XV. századi Firenzéből: *Angiule Donati me scripsit cum manum (!) sinistra*' Angiule Donati írta nekem az ő bal kezével'.³⁴ A grúz anyagban gyakran írnak a pergamen milyenségéről, jó vagy rossz voltáról, kommentálják az exemplar minőségét, például: „És nem túl

²⁸ Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 4623. 59v; Mordek, H. (1995), *Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrschererlasse.*, München, Hahnsche Buchhandlung (Monumenta Germaniae Historica, 8; Hilfsmittel, 15.). alapján idézi Schiegg 2016:131.

²⁹ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 29. kézirat 77v-78r; idézi McCollum 2016:9. McCollum példának az eredeti – grúz, szír, arab, örmény – változatait nem közlöm, csak az angol fordítások magyar változatait.

³⁰ Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 4623. 59v, idézi Schiegg 2016a:132.

³¹ Schiegg 2016a:132.

³² London, British Library Cotton MS Nero D.IV, idézi Schiegg 2016a:132.

³³ Treu 1980:325 nyomán idézi Schiegg 2016a:131.

³⁴ Bouveret 1965:106 nyomán idézi Schiegg 2016a:132.

sok segítséggel írtam ezt több okból, többek között mert nem volt jó pergamen. Amit írtam, vakon firkáltam. A mintapéldány betűi nagyon aprók voltak”.³⁵ A grúz anyag datálásával kapcsolatban kulturális sajátosság, hogy a datálást két időszámítási rendszer alapján is megadják: „Amikor ez a könyv a nagyon bűnös Iovanne kezével leíratott, a krónika a grúz számítás szerint 199. volt [Kr. u. 979] és 87. a görög számítás szerint”.³⁶

Továbbá a szövegek történelmi, politikai és nyelvi kontextust fedhetnek fel. Görög kolofónokban³⁷ például gyakori a társadalmi-politikai környezet leírása: említik az uralkodót vagy a monostoruk priorját, és úgy tűnik, hogy az Itáliában másoló görögök élénk figyelemmel kísérték az otthoni politikai eseményeket, hírt adnak például az utolsó bizánci erőd, Taormina 902-es elestéről és a 982-es calabriai szaracén-frank összecsapásról.³⁸ A XV. századi héber kolofónokban előfordulnak háborúk és csaták, száműzetés és vérvádak, természeti katasztrófák, infláció és gazdasági válságok.³⁹ Az ír szerzetesek csaták rögzítése mellett az élet mindennapi dolgairól is megemlékeznek: elkóborolt macskáról, vagy egy gyönyörűségesen éneklő rigóról.⁴⁰ A kis részletekkel kapcsolatban egy örmény kolofón arról értesíti az olvasót, hogy egy egér levizelte a margót.⁴¹

A nyelvi kontextus több esetben is felfedhető valamilyen mértékben, például ha a másolók az anyanyelvükön írnak, vagy ha önállóan, de rossz latin-sággal.⁴²

Az ómagyar kolofónokból pár másolót ismerünk név szerint, ilyenek Ráskay Lea vagy Sövényházi Márta, akiknek a vezetékneve nemesi származásra

³⁵ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 141r, idézi McCollum 2016:17.

³⁶ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 139r, idézi McCollum 2016:17.

³⁷ Treu, K. (1972), Byzantinische Kaiser in den Schreibernotizen griechischer Handschriften. *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972), 9–34, és Treu 1980.

³⁸ Treu 1980: 317 nyomán Schiegg 2016a:133.

³⁹ Beit-Arié, M. (1995), Colophons in Hebrew manuscripts: Source of information on book-production and text transmission, in Condello, E., De Gregorio, G. (eds.), *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 495–504, 504 nyomán Schiegg 2016a:133.

⁴⁰ Plummer, C. (1926), On the colophons and marginalia of Irish scribes. *Proceedings of the British Academy* 12 (1926), 11–44, 13 nyomán Schiegg 2016a:133.

⁴¹ Sanjian, A. K. (1969), *Colophons of Armenian Manuscripts 1301–1480. A Source for Middle Eastern History*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. (Harvard Armenian Texts and Studies, 2.) 24. alapján idézi McCollum 2016:18.

⁴² A szerteágazó kérdéskör magyar vonatkozásai kapcsán lásd például Haader L. (2009b), Beszélt nyelvi jelenségek megismerésének lehetőségei régebbi nyelvtörténeti korokban, in Keszler B., Tátrai Sz. (szerk.), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 88.) 160–167; Haader L. (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatispóliához, in Laczkó K., Tátrai Sz. (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 87–103.

utal: *raskay lea*;⁴³ *Ez ýrasnak wege wagon vr fjw zýletethnek wtanna ezer qth zaz Harmýncz eztendewben wýz kerez octawajian – sewenhazý soror marta keze mýath*.⁴⁴ A Münchener kódexet másoló Németi György az apja nevét említi meg kolofónjában: *E kqñq meúuegèztètet / Nemeti gø²gn^c hènsl emrè fianac kèze miat / Moldouabā Tathros varosaban Vr zúleteten^c Ezer negzáz hatuā hatod èztèndèiebē*.⁴⁵ Mások titkolódzóbbak, például a Czech-kódexet másoló F. M., aki mindössze ennyit árul el magáról: *Ez az weege. vr ýstennek haalaa. Amen Ez kqñyweth ýrtha. F. M. Nadsaagos Benýgna azzonnak. Nýhaj kenesy paal tharsanak. q nadsaaga klastromaban waasomban*;⁴⁶ vagy a Tihanyi és Kazinczy-kódex scriptora, ff: *aki írtha aze mariat ker ff*.⁴⁷ Vannak, akik megadják a funkciójukat. Közéjük tartozik fráter Pál Garay, aki még azt is odairja, hogy „prédikátor szörzetbeli” vagyis domonkos, továbbá fráter Nyújtódi András és Bertalan pap: *Ezer qt zaaz harmýncz kettqd eztendqben ez kqñwechket vegeztem zent priska napýan frater pal Garay predictor zqzretbelý*,⁴⁸ (...) *me’et en az te zegeñ batt’ad, Nývjthodý frat, Andras, megh ýrtam az djaký botúrol, ez magár nelwre*,⁴⁹ *Bertalan pap beregvarmegei Halabori falvobol nemzett : ez zoltart írta*.⁵⁰ Ez utóbbi kolofón példa arra is, hogy vannak, akik megadják

⁴³ Cornides-kódex (CornK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 4, 184v. Kiadása: *Cornides-kódex 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás*, közléteszi, jegyzetek és sajtó alá rendezte: Bognár A., Levárdy F., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. (Codices Hungarici, 6.)

⁴⁴ Érsekújvári kódex (ÉrsK.): Budapest, MTA Kézirattára, K 45, 310. Kiadása: *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: Haader L., Budapest, Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 2013. (Régi Magyar Kódexek, 32.)

⁴⁵ Münchener kódex (MünchK.): München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hung. 1, 108rb. Kiadása: *A Münchener Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*, szerk., Nyíri A., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (Codices Hungarici, 7.)

⁴⁶ Czech-kódex (CzechK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 42, 180. Kiadása: *Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Jegyzetekkel közléteszi és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Cs., a bevezetést írta: N. Abaffy Cs. és Csapodi Cs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. (Régi Magyar Kódexek, 4.)

⁴⁷ Tihanyi kódex (TihK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 75, 29. Kiadása: *Tihanyi Kódex 1530–1532*. Közléteszi: Kovács Zs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007. (Régi Magyar Kódexek, 31.)

⁴⁸ Kriza-kódex (KrizK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 47, 68. Kiadása: *Kriza-kódex, 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Cs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988. (Régi Magyar Kódexek, 5.)

⁴⁹ Székelyudvarhelyi kódex (SzékK.): Székelyudvarhely, Tamási Áron Gimnázium, az egykori római katolikus főgimnázium, jelzet: 103. Kiadása: *Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Cs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993. (Régi Magyar Kódexek, 15.)

⁵⁰ DöbrK. 230.

a pátriájukat is, ilyenek még: *fratrem paulum de papa*⁵¹ és *gregoriū de welyjke*.⁵² A külföldi anyag esetében nem ritka, hogy a kolofónt nem maga a másoló, hanem a scriptorium egy másik tagja írja, erre egyetlen magyar példa van, amikor az egyébként sok saját magára vonatkozó kolofónt hátrahagyó Legény Kató a Gömör-kódexbe bejegyzi, hogy *Ez Irasokat Irta frater pal teremj vasonj vikarius Mýnd az magnificatual egyetembe*.⁵³

Legjellemzőbb információ, amit a kolofónok adnak, a datálás, azon belül is az évek megadása: vagy csak magában áll az évszám, vagy az „úr születete után” formulát követi. Az évek mellett gyakran rögzítenek a másolók napokat és napszakokat, amikor az egész kézirat vagy egy szakasz írását befejezik. Például: *zent borlobas estyn zombaton*,⁵⁴ *penteken zent dyenes estyn*,⁵⁵ *penteken zent peter martyr napyan*,⁵⁶ *zent lucia azzon estyn zerdan*,⁵⁷ *zerdan husvet napya utan*,⁵⁸ *hetfevn zent simon es zent iude estyn*,⁵⁹ *zenth dorottya azzon napyan*,⁶⁰ *zent priska napyan*,⁶¹ *Vzoges zent peter napyan*,⁶² *zenth vilhelmus napyan*,⁶³ *Az Mú bodog zent At'aneknek padvaj zent Antalnak estyn*.⁶⁴ A Gömör-kódex

⁵¹ Kulcsár-kódex (KulcsK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 16, 367. Kiadása: *Kulcsár-kódex, 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata jegyzetekkel*, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader L. és Papp Zs., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1999. (Régi Magyar Kódexek, 23.)

⁵² KeszthK. 413.

⁵³ Gömör-kódex (GömK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 5, 53. Kiadása: *Gömör-kódex, 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közzéteszi és a bevezetést írta: Haader L. és Papp Zs., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001. (Régi Magyar Kódexek, 26.)

⁵⁴ CornK. 129v.

⁵⁵ CornK. 167v.

⁵⁶ CornK. 169v.

⁵⁷ CornK. 204v.

⁵⁸ Domonkos-kódex (DomK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 6, 265. Kiadása: *Domonkos-kódex, 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, bevezetés és jegyzetek: Komlóssy Gy., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. (Régi magyar kódexek, 9.)

⁵⁹ Horváth-kódex (HorvK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 7, 240. Kiadása: *Horvát-kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Haader L. és Papp Zs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994. (Régi Magyar Kódexek, 17.)

⁶⁰ JordK. 84v.

⁶¹ KrizK. 68.

⁶² Vitkovics-kódex (VitkK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 10, 103. Kiadása: *Vitkovics-kódex és Miskolci töredék, 1525. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, az átíratot és a jegyzeteket készítette: Papp Zs. és Kovács Zs., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1991. (Régi magyar kódexek, 12–13.)

⁶³ Winkler-kódex (WinklK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 2, 234. Kiadása: *Winkler-kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva*, közzéteszi: Pusztai I., Budapest, Akadémiai Kiadó, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 1988. (Codices Hungarici, 9.)

⁶⁴ SzékK. 101–102.

scriptora az írás kezdetét is megadja: *Ez kys keónyvet. kezdetem irnóm. Vr fywó letetjnek vtana. ezer. wót zaz. tyzen hat eztendeóbe. zent clara azonj napjan. Atjank zent domonkosnak. oktauaian. het. oran.*;⁶⁵ a Keszthelyi kódex másolója pedig – egyedülként a hazai kódexekben – a másolás időtartamát is rögzíti: *Inceptum fuit hoc psalterium in vigilia Iacobi Apostolj et est fmitu In festo omnium sanctorum dominj* – 'Megkezdtém ezt a zsoltárkönyvet Jakab apostol napjának estéjén, és befejeztem mindenszentek ünnepén'.⁶⁶

Néhány kéziratban a másolók megszólítják a megrendelőt vagy a feltételezett használókat. *En edes cristina[m]*⁶⁷ – aki valószínűleg egy apáca – a címzettje a Gömör-kódexnek, *Nadsaagos Benjigna azzonnak, Nyháj kenesj paal tharsanak* készül a Czech-kódex,⁶⁸ apáca húgának másol Nyújtódy András: *en zeretq hvgom Nvythody Ivdith*,⁶⁹ és *Enthjztelendq azzonyim* megszólítást találunk a Pozsonyi kódexben.⁷⁰ A másolási helyszínről három kolumnán értesít, ezek a moldvai Tatros a Münchener kódex, Nagyvázsöny a Czech-kódex és Léka a Keszthelyi kódex esetében (a példákat lásd fenn).

Eseményeket ómagyar másolók is rögzítettek, ebben élen járt Ráskay Lea, aki három ízben országos, kétszer pedig helyi történéseket jegyzett fel. Ezek: (...) *Ezer. evt zaz tyzen neegy eztendeubben. Ezen eztendeubben levn az kezertes had. magyar orzagnak evrevk emlekezety. kyben vezetnek sok nemes vrak az kegyetlen poor hadnagyoknak kegyetlensegek myat*,⁷¹ *Ezer evt zaz tyzen nyolc eztendeubben. Ezen eztendeubben gyevlekeztek az magery vrak esmynden nemesek baccha, valamy lezen benne*,⁷² *vr zyletety utan Ezerevt zaz tyzenkylenc eztendeubben. Ezen eztendeubben hala meg pereny jmreh. magyer orzagbely nadorispan*,⁷³ *Ezer evt zaz es tyzenheet eztendeubben vegeztetet ez kevnjv. zerdan hvsuet napya utan. Ezen eztendeubben halának meg az veen sororok. legendy kato azzon mynd az tevby*,⁷⁴ *Vr zyletety utan Ezerevt zaz tyzen evt eztendeubben. ezen eztendeubben zenteltek meg az kapolnat. zent katerina azzon napyan vasarnapon*,⁷⁵ *Ezt irtak vrnak eztendeubben. Ezer evtzaz tyz eztendeubben. Ezen eztendeubben kez-*

⁶⁵ GömK. 58.

⁶⁶ KeszthK. 450.

⁶⁷ GömK. 237.

⁶⁸ CzechK. 180.

⁶⁹ SzékK. 103.

⁷⁰ Pozsonyi kódex (PozsK.), Budapest, Magyar Ferences Könyvtár, Muz. 32, 46. Kiadása: *Pozsonyi Kódex 1520*, közléteszi: Abaffy Cs., Abaffy E., Madas E., Budapest, 2004. (Régi Magyar Kódexek, 29.)

⁷¹ CornK. 129v.

⁷² CornK. 167v.

⁷³ CornK. 169v.

⁷⁴ DomK. 265.

⁷⁵ CornK. 204v.

teek chjnalnj boltoznj az egyhazbelj sanctuariomot.⁷⁶ Rajta kívül csak a Winkler-kódex másolója emlékezik meg egy országos eseményről: *Mjkoron Lazlo kjralne Anna Azzon ez velagbol kj mwla Germqk agyaba Zenth Maria magdolna azzon napja tajaba ezqrotzaz hatod eztendqbe.*⁷⁷

A fordítás nehézségeiről tájékoztat a Jordánszky-kódex egy főszövegbeli bejegyzése. Mivel a kódex másolat, ezért a megjegyzés a mintapéldány scriptorától, vagy egy még régebbi fordító-másolótól származik: *Eetth keth kapitwloom hean vagyon, my modon es my zerrel montta wr ysten zerzeny az nagyab tabernaculomoth, awagay az ysten Sarorath es egyhazath mynden zertzama-wal hozya tartozowal es benne valokkal, kynek ertelme es magyarssaga semykep-pen en elmeenbe nem ffer, de eegyebtöl sem ertóm.*⁷⁸

Expresszívumok

A beszédaktus megnyilvánulásai a másoló érzéseibe, kívánságaiba engednek betekintést. Gyakran számot adnak a másolással járó fáradtságról, amely azonban nem csak panaszkodás, hanem így hangsúlyozzák, hogy mennyei jutalmat érdemlő nehéz tevékenységet végeznek. Kifejezik a befejezés fölött érzett örömet, vagy hálát adnak miatta. Ennek példái a másolás nehézségéről szóló híradások, vagy a párszavas hálaadó formulák, mint például a *Deo gratias*. Olykor azonban a másolók nem elégedettek a munkájukkal, és különféle okokat hoznak fel, hogy mi hátráltatta őket, például sietség, rossz íróeszközök, vagy rossz étkezés. Ezen kívül találkozunk kegyesebb – ami általában az üdvösség –, vagy földibb óhajtaikkal, mint például bor vagy lány.⁷⁹ Fájó kézre utal az óangol *God helpe minum handum* – ’Istenem, segítsd meg a kezeimet’,⁸⁰ a befejezés fölött sóhajt fel valaki latinul: *Heu male finivi quia scribere non bene scivi* – ’Végre, rosszul fejeztem be, mert nem tudtam, hogyan írjak jól’⁸¹, óír szövegek az alapanyagokra hárítják a felelősséget: „a pergamen hibás és az írás is”, „új pergamen és rossz tinta, nincs mást mit mondani”, „a tinta vékony/halvány”,⁸² más scriptor az étkezésre: *Non bene prandetur cum panis abesse videtur* – ’Nincs jó reggeli, ha hiányzik a kenyér’.⁸³

⁷⁶ Példák könyve (PéldK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 3, 46. Kiadása: *Példák könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás*, jegyzetekkel ellátta, a bevezetést írta és sajtó alá rendezte: Bognár A., Levárdy F., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. (Codices Hungarici, 4.)

⁷⁷ WinklK. 117.

⁷⁸ JordK. 63–64.

⁷⁹ Schiegg 2016a:140–141.

⁸⁰ London, British Library, Cotton Tiberius B. v; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016:141.

⁸¹ St. Gallen, Stiftsbibliothek, MS 904; idézi Schiegg 2016:135.

⁸² Plummer 1926: 22 nyomán idézi Schiegg 2016:141.

⁸³ St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. 430; idézi Schiegg 2016a:141.

Vegyes óangol és latin kegyes kívánság: *Far pbr. þas boc þus gleosedede dimittet ei dominus omnia peccata sua si fieri potest apud deum* – 'Farmon pap glosszázta ez a könyvet. Az Úr távoztassa el a bűneit, hogy járulhasson az Úr színe elé',⁸⁴ és világibb kívánságok: *Explicitur totum, pro amore Dei da michi potum* (= Minden végetér, Isten szerelmére, adjatok egy italt),⁸⁵ *Detur pro pena scriptori pluchra puella. Non sit in uilla que sit formiosor illa* (= Fáradságaiért a másolónak egy gyönyörű lány járna. Semmi a faluban ne legyen nála gyönyörűbb).⁸⁶

A keleti hagyományban jellemző önmaguk és teljesítményük válogatott jelzőkkel és kifejezésekkel történő lekicsinylése: „Bocsánat a műveletlen/tudatlan firklálásért!”⁸⁷ „én firkláltam ezt a szent könyvet (...) öregségem gonosz napjaiban, míg nagyon beteg voltam és vak”,⁸⁸ „Az Úr tett engem, e legrosszabb szolgáját érdemessé ezen szent Zsoltárkönyv másolására”,⁸⁹ és egy szír kolofón, ahol a másoló így jellemzi magát: „név szerint szerzetes és vén, cselekedetek szerint az ördögnél gonoszabb”.⁹⁰

A kategória példái egyébként sok esetben összefonódnak vagy kombinálódnak a direktívumokkal – esetenként a köztük lévő határ megállapítása lehetetlen.

A magyar másolók körében is megfigyelhetjük a sietségre vagy a betegség-re hivatkozást, utóbbit különösen a Gömör-kódex feltehetően öreg apáca másolójának kolofónjaiban: *Igen fajj feyem*,⁹¹ *Igen betek valek*,⁹² és *bjzon Igen betek ualek*,⁹³ az Érsekújvári-kódexet másoló Sövényházi Márta pedig megjegyzi, hogy *bjzonj igen sjettem wele*.⁹⁴ Ezen kívül többen kívánnak bort: *jaaj hogh faradek Bor ythlan*,⁹⁵ illetve *Ennek io aldomasa volna io helen*.⁹⁶ A beteges

⁸⁴ Oxford, Bodleian Library, Auct. D. 2. 19; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:141.

⁸⁵ Berlin, Staatsbibliothek PK, MS theol. lat., fol. 224; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:141.

⁸⁶ Paris, Bibliothèque Nationale lat. 6490; Dondaine, A. (1978), Post-scriptum. *Scriptorium* 32, 54–55. alapján idézi Schiegg 2016a:141.

⁸⁷ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 19. kézirat 53v, idézi McCollum 2016:14.

⁸⁸ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 115r, idézi McCollum 2016:14.

⁸⁹ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 29. kézirat 77v, idézi McCollum 2016:14.

⁹⁰ Mardin, Church of the Forty Martyrs, 73. kézirat 541, idézi McCollum 2016:14–15.

⁹¹ GömK. 73.

⁹² GömK. 173.

⁹³ GömK. 289.

⁹⁴ ÉrsK. 544.

⁹⁵ PozsK. 42.

⁹⁶ Bod-kódex (BodK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 7, 18v. Kiadása: *Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, bevezetés és jegyzetek: Pusztai I., Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987. (Régi magyar kódexek, 2.)

apáca pedig – egy közvetett beszédaktussal – finoman figyelmezteti a megrendelőt: *En edes cristinā nam igen zep az kevnuyj mjre nem fjzecz.*⁹⁷

A hosszabb vagy rövidebb hálaadás is gyakori, példák: *Legén att'anak diLqseg . es fvnak tiztesseg es zentleleknek vigasság Mikent vala kezdedben . es immar : es mindenkor . es qroqnek qroqig amen;*⁹⁸ *Ez az weege. vr jstennek haalaa;*⁹⁹ *djczertessek az vr istennek az ew aldot zenth nezve a[men];*¹⁰⁰ *laudetur deus. in seculum seculi;*¹⁰¹ *Eth vagyon veeghe moyses harmad kenywenek, ky leuiticusnak mondatyk. Vrnak hala.*¹⁰² *Deo gra[ti]a[s]. Istennek haalaa;*¹⁰³ *DiLertessec az vr isten és q zent ania maria mindqnben . es qroqkqn qroqcke Amen.*¹⁰⁴

Találkozunk az írás lekicsinylésével is, amely mintha szerénykedésnek is tűnne: *Ne gondolj weele Ha nem Zeepen jrtam;*¹⁰⁵ *Ne nezed kedég zeretq hvgom ez jrsanak az q paraszt voltat*¹⁰⁶. Ez utóbbi ugyanaz a momentum, mint a Szent Katalin kolostor 19. kéziratának példája.

Direktívumok

A direktívumok az olvasót szólítják fel valamilyen cselekvésre. A megelőző expresszívumok és a direktívumok között a határ sokszor elmosódott: egy fizetésre való felszólítás egyszerre lehet kívánság és utasítás is. A leggyakoribb az imák kérése. Ez lehet általánosan imára való felszólítás, vagy konkrét imák megadása, például *Ora pro Wigbaldo* (= Imádkozzatok Wigbaldért),¹⁰⁷ *Qui legis ora pro scriptore si deum haeas [sic] redemptorem* (= Aki olvasod, imádkozz a másolóért, ha Istent akarod megmentődnek),¹⁰⁸ amely egyébként a vizuális elkülönítés miatt rejtjelezett formában szerepel a kéziratban. A keleti másolók nemcsak magukért, hanem családtagjaikért, szerzetestársaikért is kérnek imát, sőt olykor azokért is, akik részt vettek a kézirat megalkotásában: „A szent evangélium, a szent evangélista, Márk könyve befejezve. Ennek a másolója, Iovane, egy nagy bűnös, a szüleim és testvérbátyjaim

⁹⁷ GömK. 237.

⁹⁸ DöbrK. 230.

⁹⁹ CzechK. 180.

¹⁰⁰ ÉrsK. 310.

¹⁰¹ GömK. 58.

¹⁰² JordK. 43r.

¹⁰³ JordK. 151v.

¹⁰⁴ Nádor-kódex (NádK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1, 658. Kiadása: *Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közléteszi és a jegyzeteket írta: Pusztai I., bevezetés: Madas E., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994. (Régi Magyar Kódexek, 16.)

¹⁰⁵ ÉrsK. 73, 161, 526.

¹⁰⁶ SzékK. 103.

¹⁰⁷ Róma, Biblioteca Vaticana, Barb. lat. 570. 153r; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:137.

¹⁰⁸ St. Gallen, Stiftsarchiv (Abtei Pfäfers), Cod. Fab. XXX. 76v; idézi Schiegg 2016a:137.

a ti imáitokra vannak bízva. Bocsássátok meg minden hiányosságomat!”¹⁰⁹ „Krisztus, könyörülj ennek a szent könyvenk a másolóin és segítőiken, vásárlóin és hallgatóin.”¹¹⁰ A nyugati hagyományban vannak olyan scriptorok, akik utasításokat adnak arra nézve, hogy javítsák vagy ne javítsák a hibáikat, és hogyan kezeljék a kódexeket a későbbi olvasók: *pennam et pumicem noli furare amplius ne deterius tibi aliquid contigat* (= Ne túlozd el a toll és habkő használatát, hogy valami rosszabb ne történjék veled);¹¹¹ *Lectorem prudentem obsecro humiliter / Ut hoc corrigere dignetur benigniter / Uix hoc sic scriptor poterat scribere / Quia rectum exemplum non ualuit ad / quirere* (= Alázatosan kérem a bölcs olvasót, hogy méltóztassék kedvesen kijavítani ezt. Mivel alig tudta a másoló leírni, mert nem tudta a kezét egy jó exemplarra rátenni).¹¹² A könyvek helyes használatában igazít el az alábbi két kolofón: *O beatissime lector, lava manus tuas et sic librum adprehende, leniter folia turna, longe a littera digito pone. [...]* (= Ó, legkegyesebb olvasó, mosd meg a kezed, és csak így érintsd a könyvet: finoman fordítsd a lapokat, és tartsd távol ujjaidat a szövegtől);¹¹³ *Mala pestis torqueat ipsum / Qui te dimiserit apertum* (= Gonosz pestis gyötörje azt, aki nyitva hagyja ezt).¹¹⁴

Az ómagyar anyagban leginkább imakéréseket találunk: *Imadgy erethem <...> cristýnam en es te erted;*¹¹⁵ *Akký ez irast irta ég ave mariath / keer 1. 7. 26;*¹¹⁶ *aki írtha aue mariat ker ff;*¹¹⁷ *Enthýztelendq azzoným kerlek hogh een / ýrettemýs az megh fezqlt ihus xpústh / ees az zeep zýz Mariath ýmagýathok p[a]t[er] nosterth ees aue mariath mondwan;*¹¹⁸ *Zenth Rufus napýan ezqr qtzaaz, hatod eztendqbe // Imagh erqtem ees legeek rezes ymadsagodba ky ez kqnbte olwasndaz.*¹¹⁹

Gyakori még a hibák elnézésének kérése, ami sokszor összekapcsolódik az írást lekicsinylő expresszívumokkal, *Ethh vagyon veeghe moyses qth kenyweenek, istennek leqen halaa. Ha kedegh my fogyathkozaas eset kqzte keerem ew yrgalmat, boczassa megh. Ha kedegh my lelky haznot benne leel, ky olwasny*

¹⁰⁹ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 15. kézirat 138v, idézi McCollum 2016:8.

¹¹⁰ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 143r, idézi McCollum 2016:10.

¹¹¹ St. Gallen Stiftsbibliothek, Cod. 261; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:141.

¹¹² Cambridge, Corpus Christi College, MS 444; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:142.

¹¹³ Berlin, Staatsbibliothek PK MS lat. 270; idézi Schiegg 2016a:142.

¹¹⁴ Róma, Biblioteca Vaticana Ross. VIII. 144; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:142.

¹¹⁵ GömK. 318.

¹¹⁶ Kazinczy-kódex (KazK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 11, 136. Kiadása: *Kazinczy-kódex 1526–1541*, közléteszi: Kovács Zs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003. (Régi Magyar Kódexek, 28.)

¹¹⁷ TihK. 29.

¹¹⁸ PozsK. 46.

¹¹⁹ WinklK. 31.

*akarny : keerem ymaggyon erettem, mert nagy mwunkanaal kyl veeghe nem zaka-dot,*¹²⁰ *Ne gondolj wele ha nem zepē <ýram> ýrtam de nezýed ýdweesseges haznalattýat ha kj olwassa es rola gondolkodýk,*¹²¹ *Ne nezed kedég zeretq hvgom ez ýrsnak az q paraszt voltat, hanem az q ýgaz ertelmét Kýben hamýssat nem lelhetcz,*¹²² és az expresszívumoknál már idézett fizetésre való felszólítás.

Deklaratívumok

A deklaratívumok az olvasóval kívánnak tenni valamit a megjegyzésen keresztül, a kimondott szóval megváltoztatni a világot. Tipikus példái a könyv-átkok, amelyek válogatott büntetésekkel igyekeznek elrettenteni azokat, akik el akarnák lopni a kéziratokat; gyakori az azzal való fenyegetőzés, hogy az illető nem fog üdvözülni. *Istic perdurans liber hic consistat in aevum / Praemia patranti sint ut in acre poli* (= Hadd pihenjen itt ez a könyv az idők végezetéig. Ha valaki eltulajdonítja, soha ne legyen helye a mennyben).¹²³ A sínai anyag nem túl gazdag ilyen szempontból, de találkozunk egy igen kidolgozott példával: „Nos, senkinek nincs joga elmozdítani ezt a szent könyvet erről a szent Sínai-hegyről, és ha valaki merészelné elkezdni elvinni ezt a könyvet erről a szent helyről, a szent Mózes próféta fog a lelke ellen tanúskodni az ítélet napján, és olyan átkozott lesz az az ember, mint Arius és Nestorius, mint az összes eretnek, és mint Káin, a testvérgyilkos. És ha valaki békét teremt [a könyvvel kapcsolatban], örökké békét fog találni Krisztus előtt. Amen”.¹²⁴

Annak ellenére, hogy egyébként mind Európában, mind keleten gyakori kategória, a magyar anyagban mégsem található rá példa. (A műfaj későbbi rokonai, a figyelmeztetések viszont már megtalálhatók a későbbi használóktól ránk maradt anyagban, illetve különféle rigmusos versikék napjainkig hagyományozódtak.¹²⁵)

¹²⁰ JordK. 73v.

¹²¹ ÉrsK. 73.

¹²² SzékK. 103.

¹²³ St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 23. 236; Duft, J. (1964), *Mittelalterliche Schreiber. Bilder, Anekdoten und Sprüche aus der Stiftsbibliothek St. Gallen*. St. Gallen, Tschudy. alapján idézi Schiegg 2016: 142.

¹²⁴ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 60. kézirat 11v, idézi McCollum 2016:25.

¹²⁵ A középkori fenyegetésekre lásd Drogin, M. (1983), *Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses*, Totowa: Allanheld & Schram. Az ómagyar kódexek későbbi használóinak marginálisaihoz vö. P. Kocsis R. (2017a), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben, *Magyar Nyelv* 113 (2017), 42–58, a figyelmeztetésekről: 54.

Következtetések és további kérdések

A beszédaktusok szerinti csoportosítás, ahogy Schiegg is utalt rá,¹²⁶ lehetőséget ad a kutatónak arra, hogy ne számos kis zárt tartalmi csoportot létrehozva, az új források bevonásakor újra és újra bővítve, hanem egy nyitott rendszerben, az emberi kognitív folyamatok állandóságát feltételezve dolgozhasson. Láttuk, hogy más nyelvek anyaga mellett az ómagyar másolók kolofónjai is beleillenek ebbe a rendszerbe.

Az európai tükörben vizsgálva a XV–XVI. százai magyar nyelvű kolofónokat úgy tűnik, hogy egy komplex rendszer darabjai tükröződnek vissza, messze nem a maga teljességében, de elég határozott körvonalakkal.¹²⁷ Két kérdés is felmerül azonban ezzel kapcsolatban.

Az egyik a kolofónok látszólagos egyediségét érinti. Csak a magyar anyagot figyelembe véve úgy tűnik, hogy a sriptorok saját maguk által fogalmazott megjegyzéseket tesznek, kitekintve azonban látjuk, hogy az európai típusokhoz is igazodik a tevékenységük. Túl azon a szemponton, hogy a könyvekbe írás, lapszéli és egyéb megjegyzések általánosan emberi gyakorlat lenne, esetleg feltételezhetjük, hogy a különféle állapotaiknak, körülményeiknek és érzelmeiknek a lapszéleken és lapok alján való kifejezése nemcsak a saját ötletük lehet, hanem adott esetben láthattak már erre valamiféle mintát. Fontos azonban tekintettel lennünk arra is, hogy minden valószínűség szerint más írás- és könyvhasználati kultúrát, és ebből következően más potenciális mintaanyagot rekonstruálhatnánk egy tanult, Európát megjárt szerzetes másoló, és egy ilyen képzésben bizonyosan nem részesült apáca másoló köré. Mindez nem teszi érvénytelenné azokat a megközelítéseket, amelyek az egyes sriptorok jellemzőit próbálják többek között a kolofónokon keresztül is megragadni,¹²⁸ viszont egy újabb változót, a kolofónok ismeretét, használatát, milyenségét a szempontok közé emelhetné.¹²⁹

A másik kérdés a magyarországi könyvkultúra korszakunkra vonatkozó állapotát, az elérhető kéziratok, könyvek mennyiségét érinti. Magyar kolofónmintákat csak abban az esetben feltételezhetünk, ha elfogadjuk azt a véleményt, amely a középkori könyveknek nagyon nagy mennyiségű pusztulását feltételezi, amellyel szemben áll újabban Lázs Sándor meglátása, aki szerint a margitszigeti domonkos apácák reform alatt készített kódexei elfértek

¹²⁶ Schiegg 2016a: 139.

¹²⁷ Hasonlót tapasztalunk egyébként a sriptori marginálisok esetén is, vö. P. Kocsis R. (2017b), *Lapszéli üzenetek – ómagyar sriptorok marginálisai*. Előadás 2017. március 31-én az 1. KözösHang konferencián a Doktoranduszok Országos Szövetsége Nyelvtudományi Osztályának szervezésében.

¹²⁸ Lásd például a Régi Magyar Kódexek sorozat előszavai és Haader 2009a.

¹²⁹ Amelyhez azonban az anyag és az egyes sriptorokról való tudásunk általában sajnos nem elegendő.

volna egy nagyobb szekrényben, még akkor is, ha a megmaradt kódexállomány két-háromszorosával számolunk.¹³⁰ Utóbbi esetében azonban nem nagyon feltételezhetjük, hogy az európai mintáknak az iskolázottabb olvasók könyvein keresztül lett volna lehetősége kialakítani egy olyan magyar nyelvű gyakorlatot, amelyet aztán a kevésbé képzett másolók is átvehettek.

Végül hangsúlyozni kell, ahogyan a bevezetőben is utaltam rá, hogy minden kézirat egyedi jelenség mint tárgy, amely az egyes aktuális használatok lenyomatait őrzi. Ennek egy feltűnő példája a Kazinczy-kódex egy lapja (29v), ahol a XVI. századi scriptor egyedi imakérésére: *ég aue mariat ker akj írtha* a XVII–XVIII. században egy valószínűleg apáca olvasó sajnálkozva a következő megjegyzést fűzi: *segeni* – ’szegény’, és alatta a XIX. századi műgyűjtő, Jankowich Miklós bélyegzőjét látjuk. (A XVII. századi bejegyzés egyébként azt feltételezi, hogy az adott olvasó nem sok hasonló imakéréssel találkozott, de legalábbis nem érzékelte ennek a típus voltát.) Ilyen és hasonló módokon lesz bármely könyv egyedi és megismételhetetlen jelenség, „tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője”,¹³¹ amelyek a későbbi kutatóknak megadják a lehetőséget, hogy ezeken a nyomokon, mint kis ablakokon át „bekukucsálva” többet tudjunk meg a korabeli írás- és olvasáskultúráról, az olvasók mentális világáról.

¹³⁰ Lázs 2016:27.

¹³¹ Tóth 2015:649.